

Elżbieta Rogalska*

Uniwersytet Szczeciński

Świat dziecka w wybranych wierszach Joanny Kulmowej

KEYWORDS

wonder, dialogue, Joanna Kulmowa, Subjectivity, child's world, tutoring, identity, Bettelheim, reading education, early school education, pre-school education

ABSTRACT

Rogalska Elżbieta, *Świat dziecka w wybranych wierszach Joanny Kulmowej* [The world of the child in selected poems by Joanna Kulmowa]. Kultura – Społeczeństwo – Edukacja nr 1(15) 2019, Poznań 2019, pp. 141–150, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2019.15.9.

“Children’s need for miracles” has been accentuated as elements appearing in selected poems by Joanna Kulmowa, which allow the child to be surprised by the world; they are a predictor for the appearance of tutoring. The astonishment of the world, as a place full of lyricism, enables the consolidation of identity to be shaped by the emergence of the child’s “I” identity. Not grading and classifying. The subjectivity is emphasized: the seriousness of the child’s world, understanding of themselves, transforming the world, individuality, respect, acceptance, cooperation, responsibility, independence, sense of agency and dialogue. It was concluded that the main “miracle” is a dialogue which: requires the presence of astonishment in the world; raises the child’s responsibility for the other; he can not be deprived of love; manifests itself in the “question-shout” for presence as a result of trust in the subject of the relationship.

The objectives of the study were: To define dialogue as Bettelheim’s “miracle” in selected poems by J. Kulmowa; Demonstration that selected lines of J. Kulmowa are dialogical. The aim of the article was to: Present the “miracles” in the world of the child in selected poems by Joanna Kulmowa.

The method of hermeneutics was used based on the methodology of Wolfgang Klafka. It may seem important that so far the selected poetry of J. Kulmowa has not been interpreted in relation to Bettelheim’s “miracle” and its connection with the philosophy of dialogue, pedagogy and literary studies at the same time.

¹ * ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7529-315X>.

Wprowadzenie

Agnieszka Materne pisała o przestrzeni jako miejscu wspomnień, które pojawiają się za pomocą kreowania nostalgii poetyckiej (2017: 49). W niniejszym artykule podobnym, pełnym liryzmu miejscem będzie świat dziecka w wybranych wierszach Joanny Kulmowej. Postaram się przedstawić wszystkie „cudowności”, o których pisał Bruno Bettelheim, wyeksponowane w wybranych utworach poetyckich doctor honoris causa Uniwersytetu Szczecińskiego z 2010 roku. Zatem określenie „cudowność” jest przeznaczone dla „dziecięcej potrzeby cudowności” (Bettelheim, 1996: 83) i oznacza wszelkie możliwe elementy zaistniałe w świecie wierszy Kulmowej, które przydają dziecku zadziwienie światem. Zdziwienie światem jest jednym z fragmentów tworzącej się tożsamości dziecka: „Poczucie odrębności własnego «Ja» od otoczenia stanowi podstawowy wymiar tożsamości, świadczący o poczuciu własnej niepowtarzalności, odmienności i indywidualności” – pisała Agnieszka Cybal-Michalska (2006: 94). Wspomniane poczucie odrębności może znaleźć w utworach Joanny Kulmowej każdy słuchacz i czytelnik jej poezji, również dziecko. To świat przedstawiony w utworach lirycznych omawianej poetki tworzy przestrzeń dla kreowania własnej tożsamości, wydobywania odrębności własnego „Ja”.

Zatem celami badań było wykazanie, że wybrane wiersze Joanny Kulmowej są dialogiczne; określenie dialogu jako „cudowności” występującej w wybranych wierszach Joanny Kulmowej. Zostały wyodrębnione następujące problemy badawcze: w czym objawia się dialogiczność wybranych wierszy Joanny Kulmowej?; jakie dialogi występują w wybranych wierszach Joanny Kulmowej?; jakie występują „cudowności” w wybranych wierszach Joanny Kulmowej?

Waga poruszonego problemu jest wysoka, ponieważ „W okresie wczesnej edukacji dziecko uczy się trudnej sztuki wyboru wartości, wyznaczających kierunek «układania się» ze światem i samym sobą” (Bałachowicz, 2008: 70). Dostrzeżenie, że świat dziecka w wybranych wierszach Joanny Kulmowej może być predykatorem do pojawienia się tutoringu oraz kształtowania się tożsamości z zachowaniem podmiotowości, wydaje się ważne, ponieważ wymienione elementy przyczyniają się do wzmocnienia szans życiowych danej osoby.

Zatem przedmiotem badań jest „cudowność” występująca w wybranych wierszach Joanny Kulmowej, które określają świat dziecka i mogą być dobrym rozpoczęciem tutoringu. Wybrane wiersze omawianej poetki zostały zbadane pod kątem występowania „cudowności”, ich określenia oraz skorelowania z dostępną literaturą pedagogiczną i filozoficzną. W rezultacie można dostrzec dużą rolę dialogu jako „cudowności” w świecie dziecka. Widać tu związek filozofii dialogu z wybranymi wierszami Joanny Kulmowej.

Tło teoretyczne

Przestrzeń natury dziecka jest specyficznym miejscem, pełnym ciekawości poznawczej, zdziwienia się światem oraz myślenia magicznego. Wymienione elementy dzieciństwa można określić mianem Bettelheimowskiej „cudowności”. Świat dziecka jest również tak samo ważny jak świat dorosłych, wszak „Dziecko jest już człowiekiem, a jego życie jest ważne i poważne” – pisała Barbara Smolińska-Theiss (2014: 118). Powagę i wagę żywiołu dziecka można określić jako dążność do samosterowności, która wynika z potrzeby „rozumienia siebie w świecie i potrzeby przekształcania rzeczywistości”, które „są uniwersalnymi wyróżnikami podmiotu” (Bałachowicz, 2013: 15). Zatem dziecko w swoim świecie dąży do wyodrębnienia swojej indywidualności, zauważenia własnej wyjątkowości, wraz z akceptacją różnic i przywar. Jest to sztuka, której uczy się przez całe życie aż do osiągnięcia konsolidacji tożsamości (Brzezińska, 2005: 427).

Szkoła i przedszkole jako miejsca wychowujące dziecko nie zawsze pomagają w osiągnięciu zadań rozwojowych, jak wykazuje Agnieszka Gromkowska-Melosińska „Ocenianie i klasyfikowanie uczniów stanowi integralną część całego systemu «sortowania» jednostek w społeczeństwie” (2007: 36). Oznacza to uniemożliwienie wystąpienia akceptacji różnic, braku umiejętności, przywar i radzenia sobie z porażką. Świat dziecka zostaje zdominowany przez potrzebę przypodobania się nauczycielom, zdobywania wysokich ocen czy wszelkiego rodzaju ich reprezentacji, na przykład słoneczek. Zaprezentowana sytuacja uwydatnia potrzebę stworzenia miejsca w klasie dla podmiotowego traktowania, wzajemnej akceptacji, która jest możliwa do osiągnięcia. Jak wykazuje Kinga Kuszak

Dzieci w relacjach z rówieśnikami uczą się przedstawiać własny punkt widzenia, słuchać, co mają do powiedzenia inni, stają przed koniecznością uzgadniania stanowisk i dochodzenia do wspólnych rozwiązań. Od rówieśników dowiadują się, jak postępować, by zyskać akceptację, uczą się akceptowania i przestrzegania zawartych umów. W wyniku kontaktów z innymi dziećmi dojrzewają do rozwiązań kompromisowych, współdziałania oraz współodpowiedzialności. (2007: 14)

Cytowana badaczka opisuje tutoring rówieśniczy z badań w Holandii, z których polskie szkolnictwo może czerpać inspirację do rozwoju dziecięcej natury. Dzięki zaprezentowanej konceptualizacji roli dziecka jako nauczyciela można dostrzec wzajemny wpływ dzieci na siebie. Świat dziecka, w którym pojawia się inne dziecko, zostaje wzbogacone o możliwość pojawienia się doświadczeń oraz sytuacji do rozwoju samodzielności. Samodzielność pojawia się w każdym okresie rozwoju ludzkości. Pisał o tym zagadnieniu np. Jean-Paul Sartre, którego poglądy

przedstawiła Janina Świrko-Pilipczuk w książce *Samo-dzielność w filozoficznych poglądach i koncepcjach człowieka – implikacje pedagogiczne* (Świrko-Pilipczuk, 2011). Oto krótki fragment obrazujący stanowisko Jean-Paula Sartre'a na temat samodzielności człowieka:

Jego stanowisko przewyciężyło dotychczasowe schematy opisu natury człowieka i wprowadzało istotne i mocne podkreślenie wolności człowieka oraz jego samodzielności. Przede wszystkim twierdził, że człowieka nie można zdefiniować, ponieważ pierwotnie jest on niczym. „Czyms” dopiero się staje. (Świrko-Pilipczuk, 2011)

Na podstawie tego krótkiego fragmentu można stwierdzić, że samodzielność jest jedną z podstawowych dążeń człowieka, jest tym, co dopiero nadchodzi, a więc procesem, który daje wolność. Zatem „uzyskanie dojrzałej osobowości zależy od zdobycia umiejętności kierowania sobą, nadawania swoim działaniom odpowiedniego kierunku” (Błasiak, 2009: 126). Mowa tu o samostanowieniu, braniu odpowiedzialności za siebie, które pozwala dziecku uwierzyć w siebie i umacnia poczucie sprawczości. Podobne zdanie wyraża Zbyszko Melosik: można „negocjować z młodzieżą kształt rzeczywistości, w której żyjemy, a w szczególności kształtować w młodzieży nawyk świadomego podejmowania wyborów odnośnie do kształtu własnego «ja»” (2002: 144). Oznacza to, że również większe dziecko, a więc młodzież, zмага się z potrzebą poczucia sprawstwa oraz świadomości, że jest samosteroowna, potrafiąca podjąć decyzję co do kierunku własnego istnienia.

Drugą podstawową funkcją, jaka pojawia się w relacji między dziećmi, jest ich komunikacja werbalna. Dialog, jak pisze Hanna Krauze-Sikorska, jest odejściem „od prostych procedur i nawiązania rzeczywistej relacji z innymi oraz poszukiwania zróżnicowanych determinant trudności w uczeniu się” (2014: 25). Jest więc oznaką wzmożonej aktywności umysłowej. Dzięki niemu dziecko tworzy nowe struktury i powiązania neuronowe, które sprzyjają porzuceniu dotychczasowych reguł i umożliwiają zaistnienie nowych. Literatura z psychologii rozwojowej człowieka również dostrzega ogromną rolę mowy w świecie dziecka: w „Wiek przedszkolnym (...) pojawiają się nowe obszary działania: komunikacja z innymi za pomocą słowa, a więc narzędzie efektywnego wpływu na zachowania innych, i wyobraźnia, czyli narzędzie niczym nieskrępowanej aktywności umysłowej” (Brzezińska, Appelt, Ziółkowska, 2016: 164). Można zauważyć współwystąpienie wyobraźni, zaraz obok mowy, jako podstawowej działalności dziecka w świecie, już od wieku przedszkolnego. Wyobraźnia wiąże się bezpośrednio z umiejętnością fantazjowania. Fantazjowanie to jedna z immanentnych

cech dziecka. Szczególnie wyraźnie widać tę zaletę dziecięcą w twórczości Juliana Tuwima, który pisał:

Małeństwo rodzi się, po pewnym czasie zaczyna mówić – i od razu, bez przygotowania, mówi nieprawdę. To znaczy, że fantastyka jest zjawiskiem przyrodnym (...). Dzieci bzdurzą i chcą być bzdurzone. Potem im to przechodzi. Któremu nie przejdzie – zostaje poetą. (Słonimski, Tuwim 1990: 13)

W dalszej części artykułu przedstawię wybrane wiersze Joanny Kulmowej w odniesieniu do Bettelheimowskiej „cudowności” oraz pedagogicznej i filozoficznej koncepcji dialogu wraz z podmiotowością.

Procedura badawcza

Badanie przeprowadzono zgodnie z procedurą badawczą metody hermeneutycznej, którą określa się jako refleksję nad tekstami literackimi, wydobywania ich sensu i znaczeń (Wysocka, 2004: 186). Szczególnie zaś posłużono się metodą Wolfganga Klafki, zgodnie z którą wyodrębniono następujące etapy badania: 1. Wybranie tomików poezji Joanny Kulmowej; 2. Wyizolowanie poszczególnych wierszy; 3. Obranie stanowiska wobec problemu; 4. Ciągłe odwoływanie się do problemów badawczych w trakcie prowadzenia badań; 5. Analiza semantyczna wyróżnionych wierszy; 6. Określenie sytuacji autorki podczas powstawania wiersza; 7. Zastosowanie źródeł uzupełniających wyciągnięte wnioski; 8. Zastosowanie środków syntaktycznych; 9. Wyeksponowanie głównych tez wyłonionych z utworów; 10. Jeśli występują, to naznaczenie niejasności i sprzeczności z badanymi tekstami; 11. Dookreślenie kontekstu społeczno-historycznego badanych wierszy. Zbadano razem cztery wiersze Joanny Kulmowej z następujących tomów: *Dębólki* (Kulmowa, 1998: 10); *Aporemy czyli rozmyślenia przed lustrem* (Kulmowa, 1971: 76); *Co się komu śni, a nawet i nie śni* (Kulmowa 2006: 9); *Zagapienie* (Kulmowa, 2001: 4). Wybrane wiersze zawierają w sobie Bettelheimowskie „cudowności” i są utworami dla dzieci. Uważam, że również dorośli może czerpać z nich wiedzę oraz radość. Stałym elementem toku procedury badawczej, który uwypuklono w czwartym etapie badań, są problemy badawcze: W czym objawia się dialogiczność wybranych wierszy Joanny Kulmowej?; Jakie dialogi występują w wybranych wierszach Joanny Kulmowej?; Jakie występują „cudowności” w wybranych wierszach Joanny Kulmowej? Zaś celem artykułu jest wzbogacenie teorii pedagogicznej dotyczącej świata dziecka w odniesieniu do „cudowności” występujących w wybranych wierszach Joanny Kulmowej. Szczególnie dialogu.

Rezultaty

Niniejszy rozdział zaprezentuje rezultaty badań czterech wierszy w odniesieniu do metodologii W. Klafki. Oznacza to, że pojawią się fragmentaryczne interpretacje rezultatów, zgodnie z etapami badania wspomnianą metodą hermeneutyczną.

W wierszu *Dębołki* można dostrzec dialogiczność. Objawia się ona szczególnie w obecności tytułowych dębołków, gdy zapada noc. Zatem „cudownością” są nie tylko dialogi z czytelnikiem/słuchaczem, ale również sam fakt pojawienia się dębołków jako tajemniczych stworzeń, które, nie do końca wiadomo, czym są. Jest to kluczowy element ich „cudowności”, czyli owa tajemnicza obecność.

W tym akapicie przedstawię sytuację autorki, która miała miejsce podczas pisania badanego tekstu (zgodnie z procedurą badawczą). Sytuacja, jaka towarzyszyła autorce przy pisaniu badanego tekstu, jest związana z wydarzeniem losowym w życiu Joanny Kulmowej. Tom *Dębołki* powstał dwa lata po trudnej przeprowadzce ze Strumian pod Szczecinem do warszawskiego mieszkania państwa Kulmów. Poniżej przedstawię uzupełnienie sformułowanego wniosku.

Jako źródło uzupełniające wybrano filozofię dialogu Johanna Madera. Myśliciel pisał o niej w następujący sposób: to „takie myślenie, w którym dialog i wydarzające się spotkanie stają się zasadą filozofowania” (Mader, 2003: 4). Oznacza to, że dialog zawsze wymaga czyjejś obecności. Odnosząc się do przyczyn idiograficznych, można uznać, że dębołki również wyrażają własną obecność. Stworzenia te, wykreowane przez Joannę Kulmową, można uznać za *res loquens*, czyli Innego (Gara, 2009: 106). Kogoś transcendentnego i autonomicznego (Gara, 2009: 106), który znika, gdy zjawia się ranek, a pojawia się nocą. Istnieją również związki przyczynowe w poszczególnych wersach i między nimi. Można dostrzec implikacje między wyrażeniami w wierszu, np.

„Ledwo księżyc wszędzie nad knieją” (...)
„dębieją” (...)
„A gdy rankiem schodzi mgła znad łąki” (...)
„Uciekają
w kozołkach dębołki!” (Kulmowa, 1998: 10).

Zestawione ze sobą wersy omawianego wiersza wskazują na zagadkę, która jest cennym elementem uczenia się w świecie dziecka. Wierzę, że nauczyciele i rodzice nie pozbawiają dzieci przyjemności rozmyślenia, o której pisał B. Bettelheim: „Baśnie pozostawiają wyobraźni dziecka rozstrzygnięcie, czy i jak ma ono odnieść do samego siebie to, co opowieść mówi o życiu i naturze człowieka” (Bettelheim, 1996: 83). Ja również tego czynić nie będę i pozwolę na działanie wyobraźni czy-

telnika. Ograniczę się do przedstawienia kluczowej tezy każdego z omawianych utworów lirycznych. Zatem główną tezę wiersza *Dębołki* J. Kulmowej jest wystąpienie dialogu poprzez sam fakt obecności dębołków, jako partnera do dialogu, „cudowności” umożliwiającej zdziwienie się światem.

W obliczu ograniczenia co do ilości znaków, tak aby ich nie przekroczyć, jestem zmuszona pozostałe trzy wiersze zaprezentować w postaci skrótu. Będzie on zaprezentowaniem głównej tezy tych utworów wraz z odniesieniem do źródeł uzupełniających.

Kolejnym wierszem, który omówię, jest kompozycja liryczna pt. *Zасыpianie sikorek*. Uchwycono w nim następujące „cudowności”: dialog, naturę, obecność momentu usypiania. Jak wymienione elementy świata przedstawionego odnoszą się do poszukiwanej dialogiczności? Emmanuel Lévinas jest przedstawicielem filozofii dialogu, który wyróżnił *res cogitans*, czyli Toż-Samego (Gara, 2009: 106). Odnosząc się bezpośrednio do omawianego utworu, można wywnioskować, że dziecko jest upoważnione do dostrzegania w pisklęciu – Toż-Samego w Innym (*res loquens*). Omówię krótko to twierdzenie. Mianowicie pisklę – autonomiczny byt – przejawia w omawianym wierszu identyczność, która budzi „nieustającą odpowiedzialność za innego człowieka” (Gara, 2009: 107). Koncepcję tą można przedstawić w ten sposób: oto ja taki sam, podobny, również zasypiam, gdy zachodzi słońce, co prowadzi do twierdzenia, że ten oto usypiający jest tak samo ważny. Zatem główną tezę tego utworu lirycznego jest występowanie dialogu jako „cudowności”, która budzi odpowiedzialność dziecka za drugiego.

W wierszu *Sprawiedliwość*, jego fragmencie zatytułowanym „1”, zostaje zaakcentowany dialog jako „cudowność” w świecie dziecka, zaraz obok: kamienia, chleba i mąki. Poniżej przedstawię propozycję interpretacji tego utworu w zestawieniu z filozofią dialogu. Ferdinand Ebner pisał „Jest to w ogóle charakterystyczna cecha naszych czasów, że wszystkie inne tryumfy i zwycięstwa prowadzą zarazem do klęski” (Ebner, 2003: 18). W proponowanej koncepcji klęska ta odzwierciedlona została przez rzucone kamienie, w nadmiarze, że aż mąki na chleb nie ma. Dla F. Ebnera słowo jest darem od Boga, zatem nie może być nadużywane, czyli wyzbyte miłości (Ebner, 2003: 25). Główną tezę w omawianym wierszu jest określenie dialogu jako „cudowności”, który to dialog przestaje nim być, gdy jest pozbawiony miłości.

Joanna Kulmowa w wierszu *Zagapiona jesień!* zdaje się zadawać pytanie: „Co zrobić, żeby jesień jeszcze została?”. Tym samym świat dziecka zostaje wzbogacony o „cudowność” dialogu z jesienią. Pobocznymi „cudownościami” są: sad, dzikie wino, pajęczyna, motyl, kokon, pajęczki. W dalszej części tego akapitu przedstawię koncepcję dialogiczności występującą w omawianym utworze lirycznym, na

podstawie filozofii dialogu. Franz Rosenzweig pisał „Objawienie osiąga szczyt w niespełnionym życzeniu, w krzyku otwartego pytania” (Rosenzweig, 2003: 34). Proponowana przez myśliciela teza może zostać użyta do określenia dialogu, który został uosobiony w omawianym wierszu poprzez „krzyk-pytanie” o obecność czegoś. Oznacza to obecność tytułowej jesieni. Przedstawiona w utworze lirycznym sytuacja ukazuje chęć zatrzymania jesieni na dłużej. Oznacza to „krzyk-pytanie”, o to, czy jesień mogłaby jeszcze zostać. Zasadniczym elementem obecności jest ufność, że jesień da się zatrzymać. Zatem obecność może wynikać z zaufania, jakim jest obdarzany podmiot relacji. Główną tezą niniejszego utworu poetyckiego jest „cudowność” dialogu objawiająca się w „pytaniu-krzyku” o obecność jesieni, która została obdarzona zaufaniem.

Dyskusja

Rezultaty zostały skomponowane tylko z filozofią dialogu. Dlatego w niniejszym rozdziale odniosę się głównie do literatury pedagogicznej, choć nie zabraknie filozofii czy literaturoznawstwa.

Wymiar dialogiczny zaprezentowany w rezultatach odnosił się do „cudowności” świata dziecka jako: obecności, miłości, odpowiedzialności za drugiego oraz Toż-Samego i Innego. Można więc zsumować całość rozważań z filozofii dialogu za Jaromirem Brejdakiem jako umiejętności bycia otwartym na drugą istotę (2015: 75). Karol Tarnowski dodaje, że dialog jest „więzią wierności” (2015: 224), „chodzi o samo mówienie, niż o to, co jest mówione” (2015: 218).

Dialogiczność wybranych wierszy Joanny Kulmowej objawia się w postaci takich „cudowności” jak: dialog, „krzyk-pytanie” i zaufanie, jesień, sad, dzikie wino, pajęczyna, motyl, kokon, pajęczki, kamień, chleb, mąka, natura, obecność momentu usypiania, dębówki, tajemnica obecności. Codziennosc niektórych „cudowności” daje pretekst do wykorzystania ich na zajęciach z dziećmi. Zatem zaprezentowana poezja, oprócz wymiaru dialogicznego, nadaje zwyczajnym elementom życia codziennego ogniwo magiczności. Alicja Baluch pisała o języku archetypów, które konkretyzują „to, co niewyraźne i niejasne. Świadczą o istnieniu dialogu pomiędzy nieświadomością a świadomością” (2016: 14). Tym samym pedagogika łączy się ściśle z literaturoznawstwem, bowiem „spontaniczność, doraźność „natchnień” lirycznych, do których realizacji wystarcza jeden nikły motyw, jeden obraz poetycki” (Krzyżanowski, 1984: 189) konstytuuje się w poezji Joanny Kulmowej. Jest ona „Przepelniona poczuciem humoru i pogodą ducha, tchnie optymizmem, przemawia bezpośrednio obrazowością i solarną symboliką” (Chęcińska, 2012: 9).

Solarność ta wyraża obecność jako zmierzanie i oddalanie się od życia i śmierci. Jest związana z chęcią zachowania swojej istotowości.

Zatem można stwierdzić, że wybrane wiersze J. Kulmowej są dialogiczne. Ta ich cecha umożliwia pojawienie się tutoringu rówieśniczego w sytuacji, kiedy słuchaczami/czytelnikami są dzieci w różnym wieku rozwojowym. Dialog w świecie dziecka to dominująca „cudowność”, która obrazuje podmiotowość dziecka. Dialogi w wybranych wierszach tej poetki są nieoczywiste, nie dane od razu, wymagają wrodzonej u dzieci intuicji artystycznej lub wysiłku człowieka dorosłego, któremu nie było dane obcować ze sztuką lub został pozbawiony możliwości zadziwiania się światem. Równocześnie bawią, są spontaniczne i uczą w swojej magiczności ujętej w zwykłość symboliki. Warto dodać, że jeszcze nie zestawiono poezji Joanny Kulmowej z pedagogiką, literaturoznawstwem oraz filozofią dialogu jednocześnie. Mam nadzieję, że niniejszy artykuł przyczyni się do głębszej jej eksploracji na zajęciach każdego szczebla edukacji, szczególnie zaś okresu początkowego.

Bibliografia

- Bałuch A. (2016), Co warto wiedzieć o literaturze dla dzieci i młodzieży, [w:] U. Chęcińska (red.), *Dziecko i baśnie świata w kontekście wczesnej edukacji*, Szczecin.
- Bałachowicz J. (2008), Styl pracy nauczyciela klas początkowych a wsparcie rozwoju podmiotowego dziecka, [w:] W. Puślecki (red.), *Wspieranie rozwoju dzieci w procesie wczesnej edukacji*, Wrocław.
- Bałachowicz J. (2013), Tutoring w rozwoju podmiotowym dziecka, [w:] J. Bałachowicz, A. Rowicka (red.), *Nowoczesny wychowawca – tutor, mentor, coach*, Warszawa.
- Bettelheim B. (1996), *Cudowne i pożyteczne. O znaczeniach i wartościach baśni*, przeł. D. Danek, Warszawa.
- Błasiak A. (2009), Wartości w procesie samowychowania, [w:] A. Błasiak, *Aksjologiczne aspekty procesu wychowania. Wybrane zagadnienia*, Kraków.
- Brejda J. (2015), O solidarnej naturze osoby w ujęciu Józefa Tischnera i Maksa Schelera, [w:] J. Jagiełło (red.), *Spory o naturę człowieka. Józefowi Tischnerowi w 15. rocznicę śmierci*, Kielce.
- Brzezińska A. (2005), *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, Sopot.
- Brzezińska A., Appelt K., Ziółkowska B. (2016), *Psychologia rozwoju człowieka*, Sopot.
- Chęcińska U. (2012), *Bibliografia i ikonobibliografia twórczości Joanny Kulmowej*, Szczecin.
- Cybal-Michalska A. (2006), *Tożsamość młodzieży w perspektywie globalnego świata. Studium socjopedagogiczne*, Poznań.
- Ebner F. (2003), Fragmenty pneumatologiczne, przeł. B. Baran, J. Doktor, *Dominikańskie Studium Filozofii i Teologii Warszawa: Filozofia Dialogu*, Warszawa.
- Gara J. (2009), *Od filozoficznych podstaw wychowania do ejdetycznej filozofii wychowania*, Warszawa.
- Gromkowska-Melosik A. (2007), *Społeczno-kulturowe aspekty nieuczciwości szkolnej i akademickiej*, [w:] A. Gromkowska-Melosik, *Ściagi, plagiaty, fałszywe dyplomy*, Sopot.
- Krauze-Sikorska H. (2014), Mikro- i makrokontekst w procesie systemowej diagnozy psychopedagogicznej dzieci i młodzieży z trudnościami w uczeniu się, *Studia Edukacyjne*, nr 33, s. 19–33.

- Krzyżanowski J. (1984), *Nauka o literaturze*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Kulmowa J. (1971), *Aporemy czyli rozmyślenia przed lustrem*, Warszawa.
- Kulmowa J. (2006), *Co się komu śni, a nawet i nie śni*, Warszawa.
- Kulmowa J. (1998), *Dębołki*, Warszawa.
- Kulmowa J. (2001), *Zagapienie*, Gdańsk.
- Mader J. (2003), *Filozofia dialogu*, przeł. R. Kijowski, *Dominikańskie Studium Filozofii i Teologii w Warszawie: Filozofia Dialogu*, Warszawa.
- Materne A. (2017), *Genius loci a samowychowanie estetyczne*, [w:] H. Krauze-Sikorska, M. Klichowski, *Świat małego dziecka*, Poznań.
- Melosik Z. (2002), *Globalny nastolatek. (Re)konstrukcja tożsamości w ponowoczesnym świecie, Horyzonty Wychowania*, nr 2.
- Rosenzweig F. (2003), *Gramatyka Erosa (mowa miłości)*, przeł. T. Gadacz, *Dominikańskie Studium Filozofii i Teologii w Warszawie: Filozofia Dialogu*, Warszawa.
- Słonimski A., Tuwim J. (1990), *W oparach absurdu*, Warszawa.
- Smolińska-Theiss B. (2014), *Korczakowskie narracje pedagogiczne*, Kraków.
- Świrko-Pilipczuk J. (2011), *Samodzielność w filozoficznych poglądach i koncepcjach człowieka – implikacje pedagogiczne*, Szczecin.
- Tarnowski K. (2015), *Dialogiczna metafizyka Józefa Tischnera*, [w:] J. Jagiełło (red.), *Spory o naturę człowieka. Józefowi Tischnerowi w 15. rocznicę śmierci*, Kielce.
- Wysocka E. (2004), *Hermeneutyka*, [w:] T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. II, Warszawa.